

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΟΥΕΙΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Η εισαγωγή αυτή περιγράφει συνοπτικότερα τις μορφές του κράτους, όσες μπόρεσα να διακρίνω στην μεγάλη διάρκεια της Ιστορίας. Είναι οι επτά μορφές με τις οποίες μπορούμε σήμερα πλέον να σκεφτούμε το κράτος:

Α' Το κράτος - κυρίαρχος εδαφικής επικράτειας

Β' Το κράτος - οργανισμός εξουσίας και κοινωνικό υποκείμενο

Γ' Το κράτος - πεδίο οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων

Δ' Το κράτος - πεδίο πολέμου και τρόπος συμβιβασμού

Ε' Το κράτος - επίκεντρο ενός πλέγματος εξουσίας

ΣΤ' Το κράτος - μήλον έριδος

Ζ' Το κράτος - κέντρον νομιμότητας και φύλαξ ηθικής

Η «Εισαγωγή» είναι, ουσιαστικά, περίληψη ολόκληρου του βιβλίου. Επομένως, πάσχει από το σύνδρομο όλων των περιλήψεων: την υπεραπλούστευση.

A'

Ακούγοντας την λέξη «κράτος», μία από τις πρώτες σκέψεις που έρχονται στον νου είναι η εικόνα ενός «πλάσματος» που ασκεί εξουσία μέσα σε μια εδαφική περιοχή και την περιχαρακώνει με σύνορα τα οποία διακηρύσσει ως απαραβίαστα. Είναι η εικόνα ενός «όντος» που προστατεύει από εξωτερικές επιβουλές την εδαφική εξουσία του αλλά και τις κοινωνίες και τα άτομα που ζουν στην επι-κράτειά του. Ο σύγχρονος άνθρωπος το ονομάζει «ανεξάρτητο και κυρίαρχο κράτος» και το θεωρεί ένα ενεργό υποκείμενο της διεθνούς κοινωνίας και του Διεθνούς Δικαίου.

Αυτή η αντίληψη του κράτους είναι μια μεταφορά, και μάλιστα ανθρωπομορφική, κατασκευασμένη κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του ανθρώπου. Ως νομική κατασκευή, η μεταφορά ευσταθεί: το κράτος είναι ένα «νομικόν πλάσμα» που λειτουργεί πράγματι ως ενεργό υποκείμενο του Διεθνούς Δικαίου και της διεθνούς κοινωνίας· και, κατά προέκταση, είναι ένα «υποκείμενο της ιστορίας». Όπως παράλληλα με το κράτος λειτουργούν, «γράφοντας ιστορία», και τα άλλα πρόσωπα του παγκόσμιου ιστορικού δράματος, τα άλλα κράτη που, χαράζοντας γύρω τους σύνορα και μοιράζοντας έτσι τον χώρο του πλανήτη, απαρτίζουν την διεθνή κοινωνία ή, ορθότερα, την πλανητική κοινωνία κρατών.

Αλλά η ιδιότητα αυτή του κράτους δεν είναι βεβαίως η μόνη, η εικόνα αυτή δεν είναι πλήρης ούτε επαρκής για να κατανοήσουμε τις λειτουργίες του και να ερμηνεύσουμε τους ρόλους που παίζει στην ιστορία και στην καθημερινή μας ζωή.

Β'

Μια δεύτερη σκέψη που μας έρχεται αμέσως στον νου δεν στρέφεται προς τον διεθνή περίγυρο, αλλά προς το εσωτερικό του κράτους. Μέσα στα σύνορά του, το κράτος είναι ένα σύνολο θεσμών που ασκούν την εξουσία, σύνολο ιεραρχικό και σχετικά συνεκτικό: ένας θρόνος μοναρχικός ή προεδρικός, μια κυβέρνηση, ο στρατός, ένα σώμα δικαστών, η διοικητική υπαλληλία κ.ο.κ. Είναι ένας «οργανισμός» με τα επιμέρους όργανά του, αισθητήρια, νοητικά και κινητήρια: ένας μηχανισμός ανθρωπόμορφος, που αποφασίζει και δρα ως δράστης και «πρωταγωνιστής της ιστορίας» και, γενικότερα, ως ενεργό υποκείμενο του κοινωνικού βίου. Όπως στην προηγούμενη, έτσι και σε αυτήν την περίπτωση έχουμε μια μεταφορική εικόνα ενός «όντος» που, εξουσιάζοντας, διανοείται, βούλεται, πράττει, επιτάσσει, κρίνει, δικάζει.³

- 3 Η εικόνα ενός έλλογου οργανισμού κυριαρχούσε στην αντίληψη του κράτους από τους κλασικούς, ιδίως Γάλλους και Γερμανούς. Στην αγγλοσαξονική πολιτική σκέψη, αντιθέτως, το κράτος, όταν δεν απορρίπτεται μετά βδελυγμίας ως Λεβιάθαν (1671, Χομπς 1588-1679), αντιμετωπίζεται τουλάχιστον με δυσπιστία ή επιφύλαξη: Άνταμ Σμιθ (1733-1790), Μπερκ (1729-1797), Μπένθαμ (1748-1832), Τζέφφερσον (1743-1826).

Ο όρος «κοινωνικό υποκείμενο» μεταφράζει τον αγγλικό όρο «social actor». Χρησιμοποιώ την λέξη «υποκείμενο» με την έννοια που έχει στο συντακτικό (υποκείμενο - ρήμα - αντικείμενο): το υποκείμενο του ρήματος, του λόγου, του αιτίου, της ενέργειας, της πράξης. Ο όρος δεν υποδηλώνει, επομένως, αυτόν που «υπόκειται», αλλ' αυτόν που ενεργεί. Νομίζω ότι δεν ενδείκνυται άλλος όρος ή νεολογισμός, όπως θα ήταν οι λέξεις: (κοινωνικός) παράγων, συντελεστής, δράστης, αυτουργός. Ο όρος «κοινωνικός

Απλουστευτικές και εύληπτες, οι δύο «οργανισμικές» εικόνες που είδαμε έως τώρα δεν είναι λανθασμένες· είναι απλώς ανεπαρκείς και μερικευτικές. Γιατί δείχνουν δύο μόνο από τα πολλά πρόσωπα του κράτους, δύο μόνο από τις επτά μορφές του.

Γ'

Τρίτη προσέγγιση, λοιπόν: το κράτος είναι και ένα πεδίο σχέσεων. Πράγματι, με όλες τις λειτουργίες του, το κράτος διεκπεραιώνει σχέσεις μεταξύ των μελών της αντίστοιχης κοινωνίας: ως μηχανισμός διαμεσολαβητικός και ρυθμιστικός, το κράτος είναι ένα απέραντο σύστημα σχέσεων μεταξύ όλων των υποκειμένων της κοινωνίας αυτής. Εδώ θα χρειαστούν ορισμένα παραδείγματα.

Όταν το ληξιαρχείο καταχωρίζει έναν γάμο, ουσιαστικά καταγράφει την βούληση των νυμφευομένων να έχουν μεταξύ τους τις σχέσεις που ορίζει το οικογενειακό δίκαιο· στην περίπτωση αυτή, δηλαδή, ουσιαστική σημασία έχει η σχέση μεταξύ των νεονύμφων και όχι η σχέση τους με το ληξιαρχείο, το οποίο απλώς καταχωρίζει τον γάμο τους. Όταν ένας νόμος επικυρώνει συλλογική σύμβαση, ουσιαστικά επικυρώνει μια σχέση μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, σχέση την οποία το κράτος ίσως επηρεάζει, αλλά συνήθως δεν επιβάλλει.

Τελευταίο παράδειγμα, δυσκολότερο: ορισμένες κατηγορίες πολιτών πληρώνουν φόρους· άλλες εισπράττουν επιδοτήσεις, π.χ. οι άνεργοι, οι αγρότες, ορισμένοι

ενεργητής» θα ήταν αρκετά καλός, αλλά προτίμησα να αποφύγω εδώ τον νεολογισμό.

επιχειρηματίες. Είναι ουσιαστικά μια σχέση ανάμεσα σε αυτές τις τρεις ομάδες και σε όλους τους λοιπούς φορολογουμένους, σχέση στην οποία διαμεσολαβεί ο κρατικός μηχανισμός. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται για ξεχωριστές σχέσεις του κράτους με την καθεμιά από αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες· πρόκειται κυρίως για τις μεταξύ τους σχέσεις — οι οποίες δεν γίνονται αμέσως αντιληπτές σε όλους, επειδή συγκαλύπτονται από την κρατική διαμεσολάβηση. Στις σύγχρονες δημοκρατίες οι συνειδητοί πολίτες, ιδίως οι πιο μορφωμένοι, γνωρίζουν την σχέση αυτή. Αλλά πολλοί δεν έχουν τις γνώσεις που χρειάζονται για να την αντιληφθούν· και από αυτούς που την γνωρίζουν, ορισμένοι αδιαφορούν και την αγνοούν συνειδητά, φορο-διαφεύγοντας. Αυτοί θα πληρώσουν βαρύ τίμημα μαζί με όλους τους άλλους όταν η μαζική φοροδιαφυγή οδηγήσει την οικονομία στην κρίση, όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια.

Δ'

Όλες οι ανθρώπινες σχέσεις, ατομικές ή συλλογικές, εμπεριέχουν το σπέρμα της μεταβολής, της αντιπαλότητας, ενίοτε και της διαμάχης. Τον γάμο θα τον ανατρέψει ένα διαζύγιο· μια νέα συλλογική σύμβαση θα αντικαταστήσει την προηγούμενη· κάποιες επιδοτήσεις θα καταργηθούν για να μειωθούν ορισμένοι φόροι. Γι' αυτό ακριβώς, μπορούμε να φανταστούμε το κράτος όχι μόνο σαν πεδίο σχέσεων, αλλά και σαν πεδίο αντιθέσεων, ατομικών και συλλογικών· οι οποίες οδηγούν άλλοτε σε αναδιαπραγματεύσεις και συμβιβασμούς, άλλοτε σε διαμάχες και κοινωνικούς πολέμους. Μπορούμε να το

φανταστούμε πότε σαν ένα είδος αχανούς αμφιθεάτρου, μέσα στο οποίο διεξάγονται συνεχώς διαπραγματεύσεις, γίνονται αλληπάλληλοι συμβιβασμοί, κλείνονται συμφωνίες· πότε σαν ένα τεράστιο πεδίο μάχης· και, κάπου κάπου, σαν μια χώρα ερημωμένη από τον πόλεμο — τον εμφύλιο πόλεμο. Αυτή είναι, λοιπόν, η τέταρτη εικόνα ή μεταφορά, ο τέταρτος τρόπος να κατανοούμε το κράτος και να ερμηνεύουμε τις λειτουργίες του. Όταν το κατανοούμε με αυτόν τον τρόπο, δεν αποκλείουμε τους άλλους, κάθε άλλο. Τους διατηρούμε στην σκέψη μας και τους χρησιμοποιούμε όλους ταυτοχρόνως, γιατί αυτό ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα: το κράτος υπάρχει και λειτουργεί ταυτοχρόνως με όλες τις μορφές του, είναι ένας χαμαιλέων, μια Λερναία Ύδρα.

Ε΄

Οι σχέσεις των μελών μιας κοινωνίας δεν είναι πάντοτε ομαλές, κάθε άλλο. Τις διαταράσσουν συνεχώς αντιπαλότητες, διαμάχες και συγκρούσεις που οδηγούν είτε σε επικράτηση του ενός είτε σε διαπραγματεύσεις και τελικώς σε συμβιβασμούς. Κερδισμένος από την σύγκρουση, την διαπραγματέυση και τον συμβιβασμό είναι όποιος από τους κοινωνικούς αντιπάλους μπορεί εκάστοτε να επηρεάσει το κράτος υπέρ των απόψεων και των συμφερόντων του. Το κράτος παίρνει δηλαδή μια θέση στις συγκρούσεις μεταξύ των άλλων κοινωνικών υποκειμένων· όπως επίσης παίρνει μια θέση προκειμένου να ρυθμίσει και να εγγυηθεί τις νέες σχέσεις που προκύπτουν από τις μεταξύ τους διαμάχες, διαπραγματεύσεις και

συμβιβασμούς. Η θέση αυτή δεν είναι πάντοτε ακριβοδίκαιη. Αντιθέτως, είναι συχνά μεροληπτική.

Όσα κοινωνικά υποκείμενα, είτε ατομικά είναι είτε συλλογικά, μπορούν να επηρεάζουν συστηματικά το κράτος σε σημαντικά ζητήματα, συμμετέχουν ουσιαστικά στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Ξεχωρίζουν από την μάζα των υπολοίπων, ανέρχονται σε ένα άλλο επίπεδο, όπου ασκείται η «υψηλή» πολιτική· και σχηματίζουν ένα πλέγμα που, κατά τον έναν ή τον άλλον τρόπο, ασκεί την κρατική εξουσία «από κοινού» με το κράτος: είναι αυτό που ονομάζω «πλέγμα εξουσίας».

Σε αυτό το πλέγμα, που έχει ως επίκεντρο το κράτος, συμμετέχουν ισχυρές επαγγελματικές οργανώσεις, σωματεία και σύλλογοι με ευρεία κοινωνική παρουσία, δίκτυα οργανώσεων και μεγάλων οικονομικών μονάδων, ακόμη και κοινωνικές τάξεις ολόκληρες. Συμμετέχουν επίσης, σε χαμηλότερο ιεραρχικό επίπεδο μέσα στο πλέγμα, μεγάλες οικονομικές μονάδες, ισχυρές φατρίες και οικογένειες, δίκτυα ατόμων, ακόμη και μεμονωμένα άτομα. Το κράτος είναι ο μόνος μόνιμος μέτοχος του πλέγματος· όλα τα άλλα μέλη εναλλάσσονται είτε με την συγκυρία είτε, σπανιότερα, ακολουθώντας τις βαθύτερες ιστορικές αλλαγές. Δεν συμμετέχουν όλα και διαρκώς, αλλά τα εκάστοτε ισχυρότερα. Εκτός πλέγματος παραμένουν όσα κοινωνικά υποκείμενα δεν κατόρθωσαν να ενταχθούν στους κόλπους του κατά την συγκεκριμένη ιστορική στιγμή: η μεγάλη μάζα των υπηκόων του κράτους.

ΣΤ'

Στο εσωτερικό του πλέγματος εξουσίας, ο καθένας από τους εταίρους του αντιμάχεται συνεχώς όλους τους άλλους, με στόχο να ανέλθει στην εσωτερική ιεραρχία τού πλέγματος. Ο απώτερος και ανομολόγητος σκοπός του είναι να εκδιώξει τους πάντες από το πλέγμα και να κατακτήσει διά παντός και ολοσχερώς το επίκεντρό του, το κράτος, ταυτιζόμενος μαζί του και αφομοιώνοντας αυτός όλη την κρατική εξουσία, αδιαίρετη, ανεξέλεγκτη, απόλυτη, ολοκληρωτική: είναι το όνειρο και το ιδανικό των δικτατόρων. Ιδανικό μάταιο και απρόσιτο: στην μέχρι σήμερα ιστορία των ανθρώπων, ουδείς ουδέποτε επεκράτησε απόλυτα και ολοκληρωτικά και για πάντα σε αυτούς τους πολέμους. Ακόμη και το ίδιο το κράτος ουδέποτε κατορθώνει να αποκτήσει αποκλειστική, απόλυτη, ολοκληρωτική εξουσία. Είναι μόνιμος εταίρος του πλέγματος εξουσίας, ουδέποτε όμως αποκλειστικός. Ακόμη και το λεγόμενο «δεσποτικό» ή, σε πιο πρόσφατες περιόδους, το «ολοκληρωτικό» κράτος στηρίζεται σε ένα πλέγμα εξουσίας — έστω και εξαιρετικά περιορισμένο.

Ζ'

Όλες οι κοινωνικές και πολιτικές διαμάχες περιβάλλονται την πορφύρα της ιδεολογίας, της ηθικής, της θρησκείας. Έτσι έρχεται στον νου η έβδομη και τελευταία εικόνα του κράτους: κέντρο νομιμότητας και φύλαξ ηθικής.

Στους ιστορικούς χρόνους και για δυόμισι χιλιάδες χρόνια, έως την νεωτερική εποχή, το κράτος παριστάνει τον εγκόσμιο εκπρόσωπο του ενός ή του άλλου θεού·

προστατεύει την μια ή την άλλη θρησκεία· προβάλλει ηθικά και αξιακά συστήματα· χρησιμοποιεί θρησκευτικά δόγματα και ιδεολογικά θέσφατα — και τα καταχράται, μαζί με όσους το ηγεμονεύουν και το εκπροσωπούν. Εκ γενετής, λοιπόν, το κράτος είναι (ή προσποιείται ότι είναι) ο φύλακας της ηθικής και ο εγγυητής του συστήματος αξιών που εκάστοτε κυριαρχεί στην κοινωνία: θεματοφύλαξ ελέω Θεού, ή λόγω κοινωνικού συμβολαίου. Είναι, επομένως, το θεμέλιο της κοινωνικής και πολιτικής νομιμότητας που συνέχει μια κοινωνία. Έτσι νομιμοποιείται και το ίδιο· και η βία που ασκεί, ως οργανισμός εξουσίας, καθιερώνεται και αυτή ως νόμιμη βία.

Με αυτούς τους τρόπους, λοιπόν, μπορούμε να σκεφτούμε το κράτος, αυτές τις μορφές και ιδιότητες μπορούμε να φανταστούμε και να του αποδώσουμε: εδαφική επικράτεια και διεθνές πρόσωπο, υποκείμενο του Διεθνούς Δικαίου και της διεθνούς κοινωνίας· εξουσιαστικός οργανισμός και ενεργό κοινωνικό υποκείμενο· σύστημα σχέσεων· πεδίο πολέμου και τόπος συμβιβασμού· επίκεντρο ενός πλέγματος εξουσίας· μήλον έριδος· και, τέλος, κέντρο νομιμότητας και φύλαξ ηθικής. Αυτές οι επτά μορφές είναι στατικές· είναι σαν στιγμιαίες «φωτογραφίες»· αν τις σκεφθούμε δυναμικά, καταλαβαίνουμε την συνεχή παρουσία και εναλλαγή τους, έτσι όπως διαγράφουν τον κύκλο του χρόνου, της ιστορίας. Το κράτος είναι πλέον για μας ο χαμαιλέων με τις πολλαπλές μορφές, η Λερναία Ύδρα με τις επτά κεφαλές.⁴

4 Με την φράση «ο κύκλος της ιστορίας» εννοώ κάτι που θεωρώ αυτονόητο: γράφοντας ένα θεωρητικό δοκίμιο για το κράτος,

Κλείνοντας αυτήν την Εισαγωγή, προσθέτω μια προειδοποίηση για όσους νομίσουν ότι το βιβλίο προτείνει έναν θεωρητικό ορισμό του κράτους. Δεν είναι αυτός ο σκοπός μου. Προσπαθώ απλώς να περιγράψω τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους ένας ιστορικός μπορεί και οφείλει να το προσεγγίζει.

Ξεκινώντας από τον ίδιο τον ορισμό της Ιστορίας, από την ακατάλυτη σχέση της με τον χρόνο και τον χώρο, ο ιστορικός οφείλει να χρησιμοποιήσει ένα μείγμα προσεγγίσεων που θα αρμόζει αφενός στην συγκεκριμένη εποχή και αφετέρου στην συγκεκριμένη κοινωνία της οποίας την εξέλιξη αφηγείται και ερμηνεύει ως ιστορικός.

Ακολουθώντας αυτόν τον δρόμο, ο ιστορικός δεν θεωρεί το «κράτος» ως οντολογική πραγματικότητα, σταθερή επ' άπειρον. Απλώς χαράζει την ερευνητική του στρατηγική και προσαρμόζει την ερμηνευτική του μέθοδο στο πρόβλημα που αντιμετωπίζει, σε συγκεκριμένο πάντοτε χρόνο και χώρο· και ανάλογα με την εποχή και την κοινωνία που θα προσεγγίσει, θα χρησιμοποιήσει διαφορετικά ερευνητικά και ερμηνευτικά εργαλεία για τα διάφορα κοινωνικά μορφώματα που επινοεί ο άνθρωπος ως αγελαίον είδος.

Τα εργαλεία για προϊστορικά κράτη θα είναι κυρίως τα εργαλεία της φυσικής ιστορίας, της παλαιοντολο-

χειρίζομαι το θέμα ως ιστορικός — όχι ως φιλόσοφος, νομικός ή πολιτειολόγος. Η ματαιοδοξία δεν με έχει τόσο τυφλώσει ώστε να προσπαθώ να αναμετρηθώ με τον Αριστοτέλη, τον Χομπς και τον Χέγκελ.

γίας και της αρχαιολογίας. Σε αυτά θα προστεθούν, για την ερμηνεία της ελληνικής Αρχαιότητας, τα εργαλεία του ιστορικού της Αρχαιότητας. Η εποχή που κυρίως μας ενδιαφέρει, όμως, είναι αυτή που έχει διαμορφώσει το σύγχρονο κράτος, αυτό που βιώνουμε σήμερα στην δική μας κοινωνία όσο και στις άλλες γύρω μας. Γι' αυτό άλλωστε τα περισσότερα παραδείγματα που χρησιμοποιώ αφορούν στον τύπο του κράτους που διαμορφώνεται στην μεγάλη διάρκεια της λεγόμενης «modern history», περίπου από την Αναγέννηση έως τις μέρες μας. Ορισμένα παραδείγματα ισχύουν για κράτη λίγο προγενέστερα. Όσα μιλούν για Κράτος Δικαίου, λόγου χάριν, παραπέμπουν στην Αμερικανική Επανάσταση αλλά και στην Magna Carta. Όσα μιλούν για Διεθνές Δίκαιο, όμως, αφορούν κυρίως σε κράτη που λειτουργούν μετά τον 17ο αιώνα και την εμφάνιση ενός «Διεθνούς Δικαίου» με την νεωτερική έννοια του όρου. Όσα μιλούν για ανθρώπινα δικαιώματα ή για ολοκληρωτισμό, αφορούν αποκλειστικώς στο λεγόμενο «νεωτερικό» κράτος — από τον Διαφωτισμό και μετά. Και ούτω καθ' εξής.

Το κράτος, ως κατασκευάσμα του ανθρώπου, προσδιορίζεται ιστορικά, εξελίσσεται μέσα στο ιστορικό γίγνεσθαι. Είναι μια δυναμική πραγματικότητα που το ανθρώπινο είδος ανασκευάζει συνεχώς, βιώνοντας την ιστορία του και αναδιαμορφώνοντάς την αενάως. Δεν μπορούμε να συλλάβουμε καθ' ολοκληρίαν αυτήν την εξέλιξη και να διακρίνουμε επακριβώς όλες τις μορφές που έχει πάρει το κράτος στην ροή της Ιστορίας. Ούτε μπορούμε να προβλέψουμε τις μεταλλαγές του και τις νέες μορφές που θα έχει στο μέλλον. Το κράτος

παραμένει αίνιγμα: δεν μπορούμε να το συλλάβουμε ως οντότητα με δεδομένα χαρακτηριστικά και σταθερή μορφή. Είναι ένα νέφος που κινείται χωρίς ποτέ να διαλύεται, αλλάζοντας συνεχώς σχήμα, μέγεθος, πυκνότητα, κατεύθυνση, ταχύτητα. Το φανταζόμαστε ως οντότητα υπαρκτή και ακλόνητη ενώ είναι άυλο και αεικίνητο, γιατί χωρίς αυτό δεν μπορεί να υπάρξει η κοινωνία των ανθρώπων όπως την γνωρίσαμε μέχρι τώρα, ενώ δεν ξέρουμε πώς θα είναι αύριο οι ανθρώπινες κοινωνίες.

Με άλλα λόγια, οι επτά μορφές που είδαμε είναι προσδιορισμένες από το ιστορικό τους παρελθόν, στον βαθμό που το γνωρίζουμε. Ίσως κάποτε να υπήρξαν και άλλες που εξαφανίστηκαν χωρίς ν' αφήσουν ίχνη· και οπωσδήποτε θα υπάρξουν άλλες που δεν μπορούμε να τις προβλέψουμε. Ούτε τις μεν μπορώ να τις εξετάσω ως ιστορικός, αφού δεν είμαι παλαιοντολόγος ή αρχαιολόγος, ούτε τις δε, αφού δεν είμαι μελλοντολόγος, ευτυχώς.